

Nərmən Kərəm qızı Rzayeva¹³

AZADƏ RÜSTƏMOVANIN TƏDQIQATLARINDA EPİK ŞƏRİMİZİN KEÇDİYİ YOL

Giriş. Azərbaycan ədəbiyyatında epik şerin inkişafı, onun keçdiyi tarixi mərhələlər barədə elmi əsərlər demək olar ki, çox azdır. Biz buna misal olaraq, Yaqub Babayevin “Anadilli Azərbaycan ədəbiyyatının təşəkkülü və epik şerin inkişafı (XIII-XIX əsrlər) (1) adlı monoqrafiyasını, Ataəmi Mirzəyevin “XIII-XIV əsrlər Anadilli Azərbaycan epik şeiri” (2) adlı monoqrafiyasını göstərə bilərik. Bildiyimiz kimi Azərbaycan epik şerinin inkişaf tarixi iki xətt üzrə davam etmişdir: farsdilli və anadilli epik şer. Anadilli epik şerin inkişafı ilə bağlı bu əsərlər öz elmi sanbalı ilə diqqət çəkir. Azadə Rüstəmovanın haqqında bəhs etdiyimiz əsəri isə həm fars dilli, həm də anadilli epik şerin ən qədim dövrlərdən təşəkkülü və inkişafı yollarını ta XVII əsrə qədər izləyir. Düzdür, ədəbiyyatımızın qədim və orta əsrlər dövrü barədə, həmin dövr şairlərin yaradıcılığı haqqında ayrı-ayrı tədqiqat işləri çoxlu saydadır. Ancaq “Azərbaycan epik şerinin inkişaf yolları” monoqrafiyası 6 əsrlik böyük bir dövrü kompleks şəkildə, epik şer baxımında tədqiqata cəlb edir. Əlbəttə biz bu yazımızda Monoqrafiyanın hərtərəfli təhlilinə nail ola bilmərik, ancaq əsas məqamlara və A.Rüstəmovanın yeni fikirlərinə nəzər salmağı vacib bilirik.

A.Rüstəmovanın tarixi-xronoloji prinsipinə əsaslanaraq ən birinci olaraq Epik şerin mənşəyi məsələsini ön plana çəkmişdir. Müəllif epik şerə tərif verərək fəslə başlayır: “Beləliklə, epik şer həyat hadisələrinin ümumiləşdirilmiş təsviridir; epik şer təbiət və cəmiyyət hadisələrini müəyyən sujet çərçivəsində bədii təqdimdir; epik şer insan xarakterini bütün dolğunluğu və ziddiyyətləri ilə obrazlı şəkildə hekayət etmək vasitəsidir. Hər bir xalq öz epik şer tarixinə malikdir” (3, s. 14).

Epik şer bu və ya digər xalqın dünyagörüşünün, şüurunun, hadisələrə münasibətinin təzahürüdür. A.Rüstəmovanın qeyd etdiyi kimi: epik şer öz başlanğıcını totemik təsəvvürlərdən tapmışdır. Məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə əlaqədar, ictimai münasibətlər dəyişib təkmilləşdikcə insanların, həyat və təbiət haqqında düşüncələri təkamül edir. Və beləliklə, totemik təsəvvürlər, animistik təsəvvürlər əvəz olunur. Bu məqamda insanlar hər hansı bir varlığa yox, onun arxasındakı ruha inanırlar. Zaman keçdikcə animistik təsəvvürlər təbiətə pərəstiş və ata-baba gününün qeyd olunması kultu ilə əvəz olunur. Həmin mərhələdə insanlar müxtəlif təbiət hadisələrini dağ, meşə, günəş və s. müqəddəs bilib onların məbudlarını yaratmış və onlara sitayiş etmişlər. Əsatir və miflər bu və ya digər ibtidai Allahın yaxud ilahənin şərəfinə düzəldilmiş ilk süjetli mərasim nəğmələrindən meydana çıxmışdır. Əsatir, onun ardınca isə qəhrəmanlıq eposu və ilkin dastanlar bədii yaradıcılığın yeni mərhələsini təşkil edir (3, s. 21).

Belə uzaq lakin zəruri başlanğıcdan sonra A.Rüstəmovanın Azərbaycan eposunun ilk mənbələrinə yaxınlaşır. “Avesta”, “Kitabi-Dədə Qorqud” geniş şəkildə tədqiq olunur. Yazılı epik şerin öz başlanğıcını “Orxan abidələri” və “Divani lügət-it türk” kimi bədii materiallar toplusu olan və bütün türk xalqları üçün eyni dərəcədə əhəmiyyətli olan mənbələrdən götürdüyünü qeyd edir. Həmçinin müxtəlif öz didaktik məzmunu və orijinal quruluşu ilə Azərbaycan şerinin gələcək inkişafına böyük təsir göstərmiş qədim yazılı uyğur-türk bədii abidəsi olan “Qutadqu-bilik” əsərinin adını çəkir.

VII əsrdən başlayaraq İslam dininin Yaxın Şərq ölkələrinin əsas dövlət dini olması ilə ərəb dili hakim dil oldu. Daha sonra Əməvilər sülaləsinin zəifləməsiylə Abbasilərin hakimiyyət başına gəlməsində fars zadəganlarının xüsusi rol oynaması ilə fars dili poeziya, sənət dili kimi geniş şəkildə işlənməyə başladı. XI əsrin ortalarından Azərbaycan şairləri də Yaxın Şərqin bir çox ölkələrində olduğu kimi, farsca yazmağa başladılar. Əlbəttə ki, Firdovsi, Sənai sənəti öz ruhu etibarını ilə fars-dəri mühiti ilə, Xaqani, Nizami yaradıcılığı Azərbaycanla, Əmir Xosrov şerinin xüsusiyyətləri isə spesifik cəhətləri ilə Hindistanla bağlı idi. Bunu hər bir şairin dil-üluğ xüsusiyyətləri, obraz və mövzuya yanaşmaq qaydaları aydın şəkildə göstərir.

A.Rüstəmovanın Firdovsidən Yaxın Şərq yazılı poeziyasında ilk monumental epik şerin banisi kimi bəhs etmişdir. Firdovsi “Şahnamə”sindən sonrakı dövr Yaxın Şərq epik poeziyasında əsasən aşiqanə şerin inkişaf dövrü idi. Müəllif Ünsirinin “Vamıq və Əzra”, Fəxrəddin Gorganın “Veys və Ramin”, Əyyuqinin “Vərqa və Gülşə” əsərləri barədə danışır.

XII əsrdən başlayaraq Sənai Qəznəvi yaradıcılığında, C.Rumi epik şerində fəlsəfi-təsəvvüfi çalarlar özünü göstərir. Haqqında danışdığımız dövrdə epik şerin müasir həyatla daha bağlı nümunələrinə - mənzum məktublara, səyahətnamələrə təsadüf edilir. Bu baxımdan, Qətran Təbrizinin tarixi mənzumələri, bir süjetli mənzum məsnəvi-məktubu diqqəti cəlb edir.

Yaxın Şərq poeziyasında ictimai fəlsəfi lirikanın görkəmli nümayəndələrindən olan böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri olan Xaqani Şirvani epik şer sahəsində də qələmini sınamış, müvəffəqiyyət qazanmışdır (3, s. 17).

XII əsr Azərbaycan mədəniyyəti və ədəbiyyatı tarixində xüsusi bir dövr kimi seçilir. Tarixçilərin yazdığına görə bu əsrdə Azərbaycanın iqtisadi həyatında bir çox yeniliklər baş verirdi, şəhərlər böyüyür, ticarət və sənətkarlıq inkişaf edirdi. Belə bir mühitin yetişdirdiyi görkəmli düha Nizami Gəncəvi yaradıcılığı A.Rüstəmovanın tərəfindən istər sənətkarlıq, istərsə də yaradıcılıq baxımından ətraflı şərh olunmuşdur.

A.Rüstəmovanın “Azərbaycan epik şerinin inkişaf yolları” monoqrafiyasında bu çoxəsrlik bir dövrü Nizami sənəti işığında araşdırmışdır. Müəllifin Nizami Gəncəvi yaradıcılığı ilə bağlı irəli sürdüyü fikirləri, apardığı təhlilləri aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirə bilərik:

1. Demokratiya və xalqilik Nizami şerinin başlıca amillərindəndir.

¹³ AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun doktorantı. Rzayeva.nk@gmail.com

2. Nizami Yaxın Şərq epik şer tarixini güclü humanizm ideyaları ilə işıqlandırdı.
3. Həqiqi gerçəkliyə riayət prinsipi Nizami yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərindəndir.
4. Nizami yaradıcılığı ilə epik şerə mükəmməl, zəngin psixoloji xarakterə malik çoxcəhətli insan surətləri – obraz və xarakterlər daxil oldu.

Burada A.Rüstəmovanın Firdovsi və Nizami yaradıcılığı ilə bağlı müqayisəsinə diqqət yetirək: Firdovsi “Şahnamə”sində qəhrəmanların ruhi-psixoloji keyfiyyətləri ön planda deyil, əsasən onların davranış və fəaliyyəti təənnüm edilir. Ancaq Nizamini ictimai-psixoloji bir varlıq kimi insan, onun mənəviyyəti, həyatda mövqeyi problemi maraqlandırır.

5. Fantastik, qeyri-adi, fəvqəlbəşəri hadisə və qüvvələr Nizami şerində aparıcı deyil.

Monoqrafiyanın II fəslə XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında epik ənənələrdən bəhs edir. A.Rüstəmovanın dövrün ədəbiyyatında geniş rəvac tapan sufi ideyaları haqqında, onun mahiyyəti və ədəbiyyatda əksi barədə elmi məlumatlar verir. Azərbaycan ədəbiyyatı sufi-panteist fikirlərin təsiri ilə dərin mənəvi - fəlsəfi məzmun qazandı. . Bu dövrdə yaranmış epik şerlər sufizmin əsas prinsiplərini, panteist dünyagörüşünü və mənəvi kamillik axtarışını özündə əks etdirirdi. Ancaq müəllifin də qeyd etdiyi kimi sufizm vahid bir xətt-hərəkət üzrə inkişaf etmir, bir-birinə zidd istiqamətlər özünü göstərirdi: Sufi mütəfəkkirlərin bir qismi hakim quruluşa qarşı geniş xalq kütlələrinin tərəfini tutur, digər bir qismi isə yuxarı sinfin tələblərinə uyğun gəlməyə çalışırdılar.

A.Rüstəmovanın yazır: XIII-XIV əsrlər Azərbaycan şerinin görkəmli bayraqlarının yaradıcılığında sufizm nəzəriyyəsinin panteizmlə birləşən mütərəqqi cəhətləri öz geniş ideya inkişafını tapır. Bu baxımdan, Ş.M.Şəbüstərinin “Gülşəni-raz”, Əvhədinin “Cami-Cəm” əsərləri geniş təhlil olunur. Əlbəttə bu əsərlər hər biri öz didaktik məzmunu, ictimai-tənqidi ruhu, və mütləq demokratizmi, feodal aristokratiyasına qarşı tənqidi meyli ilə saray şerindən daha canlı və həyatı təsir bağışlayır.

Bu dövr ədəbiyyatında ənənəvi aşiq məhəbbəti əsas motivlərdəndir. A.Rüstəmovanın bu baxımdan adlarını çəkdiyi “Fərhadnamə” (M.Ərdəbili), “Dəhnamə” (M.Əvhədi), “Məhr və Müştəri” (Əssar Təbrizi) əsərləri öz ideya bədii xüsusiyyətləri ilə dəyərli nümunədir.

Azərbaycan epik şerinin yeni inkişaf mərhələsi- XV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının ictimai, iqtisadi, mədəni yüksəliş dövrü sayılır. Dövrün ədəbi mənzərəsi haqqında məlumat verən A.Rüstəmovanın yazır: Poeziyada başlıca cəhət Azərbaycan dilində şer daha artıq inkişafı və çiçəklənməsidir. Şifahi xalq ədəbiyyatına meyl bu dövr üçün başlıca amillərdəndir. Epik şer nümunələrindən Marağaylı Əsrəfin “Xəmsə”si, Şah Qasım Ənvarın təriqət təsiri ilə yazdığı “Ənisul-Arifin” əsəri, Xətəinin “Nəsihətnamə” və Şah İsmayıl Xətəi epik şerinin ən yaxşı nümunəsi kimi “Dəhnamə” əsərin, ana dilində ilk “Leyli və Məcnun” (Həqiri Təbrizi) əsərinin adı çəkilir.

Bu dövrdə Şərq ədəbiyyatında geniş yayılmış silsilə mövzulardan biri də “Yusif və Züleyxa”dır. Şəmsin “Yusif və Züleyxa” əsəri Müəllif tərəfindən tədqiq olunur.

Bundan sonra əsərin Azərbaycan şerinin nəhəng siması Füzuli yaradıcılığı onun şah əsəri “Leyli və Məcnun” geniş şəkildə təhlil olunur. Müəllifin bu barədə fikirlərinə diqqət yetirək “Leyli və Məcnun psixoloji romandır. Füzulini insan qəlbinin psixoloqu adlandırmaq olar. Nizami əsərindəki psixoloji ahəngdarlıq Füzuli şeri üçün də qüvvədədir.”

Ümumiyyətlə A.Rüstəmovanın Füzuli yaradıcılığı barədə geniş tədqiqat işlərinin müəllifidir. Onun “Mütəfəkkir Mövlana Füzuli” monoqrafiyası ədəbiyyatşünaslığımızda xüsusi dəyərə malikdir.

XVI-XVII əsrlər Azərbaycan epik şeri Şifahi xalq yaradıcılığının daha güclü təsiri ilə seçilir. Bu dövrdə epik şer Mənzum roman (Kövsəri “Fərhad və Şirin”, Məsihi “Vərqa və Gülşə”), Nağıl tipli novella (Fədai “Bəxtiyarname”) növlərindən geniş istifadə edilir.

Hekayə müstəqil janr kimi formalaşır. Əmaninin “Dəvəsi ölmüş qarı”, “Tiryəkçi” əsərləri hekayə janrının nümunəsi kimi təhlil olunur.

Kövsərinin “Fərhad və Şirin” əsəri ilk dəfə A.Rüstəmovanın tərəfindən geniş şəkildə təhlilə cəlb olunur. Məsihinin “Vərqa və Gülşə” əsəri A.Rüstəmovanın tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. O yazır: “Məsihi öz böyük sələfləri – Nizami, Füzuli yolu ilə gedərək, əsərdə dolğun xarakterlər yaradır, obrazların dərin psixoloji bədii təhlilini verir”.

Göründüyü kimi, Azadə Rüstəmovanın “Azərbaycan epik şerinin inkişaf yolları” adlı monoqrafiyası epik poeziyanın müxtəlif tarixi və mədəni mərhələlərdə inkişafını izah edir. Azadə Rüstəmovanın, həmçinin epik poeziyanın tarixi, fəlsəfi əsaslarını, onun müxtəlif dövrlərdə ideoloji və poetik xüsusiyyətlərini öyrənərək milli ədəbiyyatın mədəni irsini müasir oxucuya daha dərinlən anlamaq imkanı yaratmışdır. Bu monoqrafiya Azərbaycan ədəbiyyatında epik poeziyanın tarixi inkişafını, onun ədəbi ənənələrindəki yerini və davamlılığını öyrənmək üçün əsaslı mənbə olmaqla yanaşı, klassik irsin dəyərini və onun gələcək nəsillər üçün əhəmiyyətini də təsdiqləyir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Babayev Y. “Anadilli Azərbaycan ədəbiyyatının təşəkkülü və epik şerinin inkişafı (XIII-XIV əsrlər). Bakı, 2008
2. Mirzəyev A. “XIII-XVI əsrlər Anadilli Azərbaycan epik şeri”. Bakı, 2017
3. Rüstəmov A. “Seçilmiş əsərləri” 2 cildə: I cild. Bakı, 2014
4. Rüstəmov A. “Seçilmiş əsərləri” 2 cildə: II cild. Bakı, 2014

Açar sözlər: Epik şer, sufi fəlsəfəsi, Nizami Gəncəvi, Azadə Rüstəmovanın, klassik irs.

Keywords: Epic poetry, Sufi philosophy, Nizami Ganjavi, Azade Rustamova, classical heritage.

Ключевые слова: Эпическая поэзия, суфийская философия, Низами Гянджеви, Азаде Рустамова, классическое наследие.

Xüslasə

Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Azadə Rüstəmovanın “Azərbaycan epik şerimizin inkişaf yolları” (XII-XVII əsrlər) adlı monoqrafiyası Azərbaycan epik şerinin tarixi, poetik quruluşu və janr xüsusiyyətlərini dərinlən araşdıraraq milli ədəbiyyatımızın ənənələrini və epik şerinin dəyərini vurğulayan bir əsər kimi qiymətlidir. A.Rüstəmovanın bu tədqiqatı Azərbaycan epik şerinin sadəcə xalqın keçmiş deyil, eyni zamanda onun gələcək bədii inkişaf istiqamətlərini də göstərən bir tədqiqat kimi dəyərlidir. Bu tədqiqatda, A.Rüstəmovanın epik poeziyasının tarixi, forma və məzmun xüsusiyyətləri, müxtəlif dövrlərdə dəyişməsi və inkişaf xəttini əhatəli şəkildə təhlil etdiyi məsələlər bunlardır:

1. Epik poeziyasının mahiyyəti və xüsusiyyətləri
2. Epik poeziyasının yaranması və tarixi mərhələləri
3. Şairlərin yaradıcılığı və epik şerə təsiri
Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami Gəncəvi, Xaqani, Füzuli və digər klassiklərin epik şeir ənənələrinin zənginləşməsində töhvələri vurğulayır
4. Sufi fəlsəfəsi və epik poeziya Azadə Rüstəmovə xüsusilə sufi fəlsəfəsinin Azərbaycan epik poeziyasına təsiri, sufi ideyalarının epik elementlərlə necə harmoniya təşkil etdiyini göstərir.
5. XVI-XVII əsrlərdə şifahi xalq ədəbiyyatının epik şerə təsiri məsələsi

Summary

The monograph of the prominent literary scholar Azade Rustamova entitled “The Paths of Development of Azerbaijani Epic Poetry” (XII-XVII centuries) is valuable as a work that deeply examines the history, poetic structure and genre characteristics of Azerbaijani epic poetry, emphasizing the traditions of our national literature and the value of epic poetry. This study by A. Rustamova is valuable as a study that shows not only the past of the Azerbaijani epic poetry, but also the directions of its future artistic development. In this study, the issues that A. Rustamova comprehensively analyzes the history, form and content features of epic poetry, its changes in different periods and the development line are as follows:

1. The essence and features of epic poetry
2. The emergence and historical stages of epic poetry
3. The creativity of poets and their influence on epic poetry
In Azerbaijani literature, she emphasizes the contributions of Nizami Ganjavi, Khagani, Fuzuli and other classics to the enrichment of epic poetry traditions
4. Sufi philosophy and epic poetry Azade Rustamova shows, in particular, the influence of Sufi philosophy on Azerbaijani epic poetry, how Sufi ideas harmonize with epic elements.
5. The issue of the influence of oral folk literature on epic poetry in the 16th-17th centuries

Резюме

Монография видного литературоведа Азада Рустамовой под названием «Пути развития азербайджанской эпической поэзии» (XII-XVII вв.) ценна как труд, глубоко исследующий историю, поэтическую структуру и жанровые особенности азербайджанской эпической поэзии, подчеркивающий традиции нашей национальной литературы и ценность эпической поэзии. Данное исследование А. Рустамовой ценно как исследование, показывающее не только прошлое азербайджанской эпической поэзии, но и направления ее будущего художественного развития. В данном исследовании А. Рустамова всесторонне анализирует историю, форму и содержательные особенности эпической поэзии, ее изменения в разные периоды и линию развития:

1. Сущность и особенности эпической поэзии
2. Возникновение и исторические этапы эпической поэзии
3. Творчество поэтов и их влияние на эпическую поэзию
В азербайджанской литературе она подчеркивает вклад Низами Гянджеви, Хагани, Физули и других классиков в обогащение традиций эпической поэзии
4. Суфийская философия и эпическая поэзия Азаде Рустамова показывает, в частности, влияние суфийской философии на азербайджанскую эпическую поэзию, как суфийские идеи гармонируют с эпическими элементами.
5. Вопрос влияния устной народной литературы на эпическую поэзию в XVI-XVII веках

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva